

‘Het bijgeloof is diep gegriffeld in het menschelijk hart’
Folklore in Halbertsma’s *Lexicon Frisicum* (1872)¹

Door Anne Dykstra

Inleiding

In deze bijdrage ga ik in op de folklore zoals die aan de orde komt in het Fries-Latijnse *Lexicon Frisicum* (1872), samengesteld door Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869). Eerst zal ik een korte schets geven van Halbertsma en zijn woordenboek. Daarna bespreek ik folklore in een bredere negentiende-eeuwse context en leg ik uit hoe Halbertsma daarin past. In het centrale gedeelte van de bijdrage zal ik ingaan op Halbertsma’s ideeën over folklore, of mythologie, zoals hij het zou noemen, en aan de hand van enkele woordenboekartikelen illustreren hoe deze in het *Lexicon Frisicum* tot uitdrukking komen.

Halbertsma en het *Lexicon Frisicum*²

Halbertsma is in zijn lange leven actief geweest op een grote verscheidenheid aan vakgebieden. Hij was doopsgezind predikant, maar zijn belangstelling ging veel verder dan alleen de theologie. In veel van zijn publicaties staan taal en cultuur centraal. Hij was vooral geïnteresseerd in het Fries in al zijn historische en geografische facetten en daarnaast ook in het oudere Nederlands. Hij besteedde een groot deel van zijn werkzame leven aan het *Lexicon Frisicum*. Als verklarende taal gebruikte hij Latijn (Dykstra 2010 en Dykstra 2011:89 e.v.). Met zijn woordenboek wilde hij aantonen dat het Fries een onmisbare schakel vormde in de studie van de Germaanse talen. Hij plaatste het Fries in zijn woordenboek daarom regelmatig in een bredere Germaanse context. Toen Halbertsma in 1869 overleed, was het *Lexicon Frisicum* nog niet klaar. In 1872 publiceerde zijn zoon Tjalling het materiaal dat zijn vader in manuscript had voltooid, het deel A tot Feer³.

Folklore in een negentiende-eeuwse context

Aan het begin van Halbertsma’s taalkundige carrière - zijn eerste publicatie dateert uit 1822 - was de Romantiek in Europa al een zeer invloedrijke sociale en politieke beweging. De romantiek ging gepaard met een grote historische belangstelling. Het historisch bewustzijn was kenmerkend voor de taalkunde en andere gebieden van de humaniora. Het verleden was een instrument om het heden te beoordelen en te verklaren. Veel geleerden in heel Europa richtten hun pijlen op de overblijfselen van de geïdealiseerde middeleeuwen die bij de plattelandsbevolking te vinden waren. De geleerden verzamelden volksverhalen, volksliederen en sprookjes. In Duitsland werkten Jacob en Wilhelm Grimm toentertijd aan het *Deutsches Wörterbuch* en in Nederland werd vanaf 1864 het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* van Matthias de Vries in afleveringen uitgegeven.

In de Romantische taalkunde was er veel interesse voor etymologie en historisch vergelijkend onderzoek. Taalkundigen richtten zich op folklore en dialecten. Een volk en zijn taal werden beschouwd als één en het nationale karakter en de nationale cultuur werden niet meer los van

¹ Deze bijdrage is een licht aangepaste bewerking van een Engelstalig hoofdstuk in Roper (te verschijnen).

² Dit artikel is voor een deel gebaseerd op Dykstra (2011).

³ Omdat het *Lexicon Frisicum* niet strikt alfabetisch geordend is, worden er ook veel woorden in beschreven die alfabetisch na *Feer* komen

elkaar gezien. De romantiek werd meer en meer beïnvloed door nationalistische ideeën. De eigen taal, de eigen geschiedenis en de eigen cultuur kregen veel lof toegezwaaid. Door de sterke nationalistische neigingen van de Romantiek richtten geleerden zich steeds meer op de taal, de geschiedenis en de folklore van het eigen land. Halbertsma kan worden beschouwd als een echte romanticus. Hij idealiseerde de vrijheidslievende Friezen en hun oude, waardevolle taal en cultuur, om nog maar te zwijgen van hun superieure karakter.

Het was de tijd dat het Indo-Europese paradigma in zwang kwam. Door dit paradigma werden ‘the vernaculars of Europe [...] the backbone of an ethnographic division of Europe of differently-thinking, differently-feeling nations each with their separate, specific and ethnically inherited character’ (Leerssen 2017). Daarom, zegt Leerssen dat ‘the study of language’ een considerable overlap laat zien ‘with the developing study of folklore and oral culture, the writing of national literary histories, and the investigation and edition of written sources in the nation’s vernacular [...]’ (Leerssen 2017, zie ook: Netzer 2017, Shippey 2005:1, and Van der Sijs 2017). Mohnike (2017:145) merkt op dat het Indo-Europese paradigma sterk verbonden was met ‘the restructuring of European societies into civic nation-states in search of a new form of social cohesion based on language and myths.’ Het was in dit intellectuele klimaat dat Jacob Grimm zijn invloedrijke *Deutsche Mythologie* (1835, 3de ed. 1854) publiceerde.

Leerssen (1999:81) beschouwt de activiteiten van de gebroeders Grimm als toonaangevend voor alles wat in het romantische Europa met het nationale verleden te maken heeft. In feite, zegt hij, is er bijna geen Europees cultureel nationalisme dat niet begint met folkloristisch veldwerk en publicaties van volksliederen, ballades of sprookjes en verhalen. Dergelijke inventarissen vinden hun oorsprong in de nieuwe cultuurwetenschappen en hebben een grote invloed gehad op het opkomende nationale bewustzijn van het land in kwestie, en ze hebben dichters en activisten geïnspireerd. Het was zeer belangrijk dat het verzamelde materiaal afkomstig was van het volk zelf. Het ging om nationale tradities en tradities die een link vormen tussen het verleden en het heden. Leerssen denkt dat zij continuïteit in de tijd bewijzen en dat is als zodanig de belangrijkste pijler onder het begrip ‘Nationale identiteit’ (Leerssen 1999: 81). Oude ballades, mondelinge literatuur, traditionele feesten en gebruiken, sprookjes en verhalen, aldus Leerssen (1999:80-81), waren belangrijke bronnen waarin de ware geest van een volk kon worden herontdekt, onaangetast door het vervreemden van de kosmopolitische nivellering van de ‘hoge’ cultuur. Net zoals historici terugvallen op etnische, etnografische en folkloristische aanwijzingen voor de oude volkscultuur van weleer, zo betoogt Leerssen, wordt folklore bij uitstek het demotische oudheidkundige onderzoek van de romantiek⁴.

Halbertsma (1843 en later) toont zich een exponent van de brede romantische wetenschap als hij zowel de mythologie als de taalkunde toepast om een wetenschappelijk probleem op te lossen. Hij beschouwt het als de taak van de mytholoog en de taalkundige (de tekst heeft ‘taalbeoefenaar’) om de religieuze concepten te vinden die ten grondslag liggen aan de populaire ideeën en overtuigingen over het Noorden en het Zuiden. Hij ziet zichzelf blijkbaar zowel als mytholoog als taalwetenschapper. Mythologie en taalkunde zijn voor hem disciplines die in combinatie met elkaar kunnen of moeten worden beoefend.

Halbertsma, het *Lexicon Frisicum* en folklore

⁴ Leerssen verwijst naar Herder als de bron van deze wetenschappelijke opvatting.

Eigenlijk was Halbertsma door Jacob Grimm aangespoord om te schrijven over Friese zeden, gewoonten en volksverhalen (Breuker 2017c). Grimm stuurde hem een exemplaar van zijn *Deutsche Mythologie*, uitgave van 1844⁵ (Van der Molen 1969:257). Tien verwijzingen naar de *Deutsche Mythologie* laten zien dat Halbertsma dat ook werkelijk heeft gebruikt bij het schrijven van het *Lexicon Frisicum*. Toch maakt de opsomming van Halbertsma's publicaties en manuscripten in Jongsma (1933) duidelijk dat zijn interesse vooral uitging naar de taalkunde (lexicografie, etymologie, vergelijkende taalkunde, dialectologie, onomastiek) en in mindere mate naar de (Friese) geschiedenis en literatuur en folklore. Folklore had zeker zijn belangstelling, al blijkt dit niet uit officiële publicaties over dit onderwerp. De mythen en legenden die hij tijdens zijn veldwerk ontdekte, zijn grotendeels verwerkt in zijn literaire werk, maar we vinden ook folkloremateriaal in het *Lexicon Frisicum*. Van der Molen (1969:260) wijst erop dat Halbertsma in zijn handschriften nooit de woorden *volkskunde* of *folklore* gebruikt, simpelweg omdat die begrippen pas opkwamen tijdens Halbertsma's leven. Hij gebruikte, net als zijn tijdgenoten, meestal het woord 'mythologie', zoals in de titel van zijn manuscript: *Aanteekeningen over Bijgeloof, tot de kennis der oude Mythologie, bij het volk zelf opgezameld* (hs. 546⁶). Van der Molen (1969:263) denkt dat Halbertsma wist waar hij het over had als het gaat om folklore. Hij was actief op vele terreinen, van boerenhuizen tot volksverhalen, van bijgeloof tot klederdracht, van kinderspelletjes tot schaatsen, van het zuidwesten van Friesland tot het noordelijke eiland Terschelling, van de noordelijke kerkdeur tot kermissen.

Omdat Halbertsma zo'n brede kijk had op de hedendaagse en vroegere samenleving, en omdat hij de taal in het middelpunt van alles stelde, lijkt het niet meer dan normaal dat hij zijn interesses ook in zijn woordenboek tot uitdrukking bracht. En dat deed hij dan ook ruimhartig. S.v. [*berthe-leppel*](#) ('geboortelepel')⁷, verdiept hij zich in de gewoontes en tradities rond geboorte en s.v. [*bigraffenis*](#) wijdt hij meer dan twee kolommen aan uiteenlopende onderwerpen die te maken hebben met het begraven in Friesland. Informatie over exorcisme vinden we onder *düewel-banner* (exorcist). S.v. *brilloft* ('bruiloft') en BREID ('bruid') vinden we uitgebreide informatie over huwelijksgewoonten.

Het *Lexicon Frisicum* heeft op veel plaatsen een bijna encyclopedisch karakter, mede door Halbertsma's typische associatieve manier van werken. Het korte artikel *boale-moánne* ('broodmaand') is daarvan een voorbeeld:

⁵ Halbertsma correspondeerde met Grimm. In een brief van 11 juni 1836 schreef hij aan Grimm over zijn observatie dat overal waar boeren in de Nederlandse provincie Overijssel geloven in 'witte wiven', oude Germaanse grafheuvels werden gevonden (Van der Molen 1969:261). Halbertsma schreef Grimm in een brief van 26 juli 1855 over *bijgelovigheden*. Grimm verwees in de *Deutsche Mythologie* van 1844 op p. 620 naar Halbertsma's boek over het boeddhisme (Halbertsma 1843, waarvan een facsimile is verschenen in Ter Haar et al 2019).

⁶ Hs. staat voor *handschrift*. Het grootste deel van Halbertsma's bibliotheek, zijn correspondentie en zijn manuscripten worden bewaard in Tresoar, de Friese wetenschappelijke bibliotheek in Leeuwarden.

⁷ Het *Lexicon Frisicum* maakt een onderscheid tussen lemmata in hoofdletters en lemata in kleine letters. De lemma's in hoofdletters zijn alfabetisch gerangschikt. De lemmata in kleine letters na een lemma in hoofdletters hebben een morfosemantische of etymologische relatie met het voorgaande lemma in hoofdletters. Ze staan vaak niet in alfabetische volgorde. Een substantieel deel van het *Lexicon Frisicum* is nu online beschikbaar op <http://lexiconfrisicum.ivdnt.org>, wat het zoeken natuurlijk aanzienlijk vergemakkelijkt. Alle beschikbare artikelen zijn voorzien van vertalingen in het Fries. Een groot aantal daarvan is ook in het Nederlands vertaald. De in dit artikel genoemde of aangehaalde artikelen die online beschikbaar zijn, zijn voorzien van een link die de lezer direct naar het betreffende artikel leidt. Het is overigens de bedoeling dat uiteindelijk het gehele *Lexicon Frisicum*, met vertalingen, online wordt gepubliceerd.

boale-moàanne, cg. prima mensis matrimonii, Ang. *honey-moon*. *Lit it pear hwat máljeije, it is noch yn 'e boale-moàanne*, Gal. *Laissez le couple folatrer; il se trouve encore dans la lune de miel*. Panis triticeus erat olim ditiorum, Hol. v. *herenbrood*; siligineus contra populi in genere; inde Frisii distinguunt inter *brea*, panis siligineus, et *boale*, triticeus; ideo et Hol. primum tempus matrimonii vocant *de wittebroodsweken*, F. *wigge-moàanne*, idem. *Wiggen* sunt panes ex farre triticeo puriore, forma digitorum agglutinatorum; inde Burman. 66, '*T is iette yne wigmoane*. Hos panes, qui cunas referunt, Frisii comedunt in festo nati Christi. Ang. v. *Christmas-batch*.

Nadat hij een lexicografische definitie heeft gegeven, 'eerste maand van een huwelijk', noemt Halbertsma het semantisch gerelateerde concept van de Engelse 'honeymoon'. Vervolgens gaat hij verder met een Friese voorbeeldzin, zonder bronvermelding, gevolgd door een Franse vertaling⁸, ook zonder bronvermelding. Dan voegt hij een folkloristische, in plaats van een lexicografische verklaring toe; 'Vroeger was het tarwebrood voor de hogere klasse', wat hem blijkbaar doet denken aan het Nederlandse *herenbrood*, wit brood gemaakt van het zuiverste en fijnste tarwemeel. Hier neemt het artikel een encyclopedische draai. Het dan volgende onderscheid tussen *brea* en *boale* kan weer als lexicografisch worden beschouwd. Dit alles bracht hem ertoe de oorsprong van de Nederlandse term *wittebroodsweken* te verklaren. Daarna geeft hij *wigge-moàanne* als het Friese equivalent van het Nederlandse *wittebroodsweken*. Voordat hij een voorbeeld geeft met *wigge-moàanne*, in een andere spelling, voelt hij blijkbaar de behoefte om uit te leggen wat *wiggen* zijn. Tenslotte volgt een folkloristische toevoeging over de Friese gewoonte om deze broden te eten om de geboorte van Christus te vieren, wat hem weer inspireerde tot een verwijzing naar het Middelenlengse *Christmas-batch*.

Het artikel *boale-moàanne* is typerend voor de werkwijze van Halbertsma. Het is niet alleen typerend voor zijn woordenboek. Een artikel over een reis naar Rome kan vele pagina's met etymologische uitweidingen bevatten, en zijn korte verhaal het *Hexershof* is een goed voorbeeld van literair werk waarin hij een aantal bijgelovigheden heeft opgenomen. Hij verzamelde ze in het deel van Friesland dat volgens hem het meest 'nationaal' is gebleven, namelijk de Zuidwestelijke regio. Halbertsma vindt dat deze regio zich onderscheidt door het feit dat we nergens anders zoveel van de oude Friese taal en van het edele Friese karakter, en dus van het Friese nationale gevoel (het manuscript heeft de 'nationaliteit') vinden als waar de meeste van de oude nationale bijgeloven bewaard zijn gebleven. Van der Molen beargumenteert dat voor Halbertsma voorbeelden van bijgeloof het bewijs zijn van het Friese karakter van een regio. Hij brengt het hoge niveau van bijgeloof in deze regio in verband met het zeevarende volk, dat veel bijgeloof bewaarde waarvan de mensen die het vasteland bewoonden zich niet meer bewust waren (Van der Molen 1969:258).

Er mogen dan geen officiële publicaties van Halbertsma over mythologie zijn, we hebben wel twee manuscripten waarin hij zich bezighoudt met wat wij folklore zouden noemen. In Hs. 547, *De wouden*, stelt Halbertsma dat de Friezen van alle Germaanse volkeren de enigen zijn die, zolang de geschiedenis spreekt, niet alleen hun naam maar ook hun oude woonplaatsen hebben behouden. Zo beweert hij dat op het platteland, waar de taal en de gewoontes van andere volkeren niet alle originaliteit onderdrukten, de taal nog steeds uitdrukkingen heeft die teruggaan tot vijftien eeuwen en langer geleden. Merk op dat Halbertsma taal en gewoontes op één lijn stelt met elkaar.

⁸ Het kan heel goed andersom zijn. Halbertsma vertaalde vaak zinnen uit andere bronnen in zijn woordenboek, terwijl hij wel eerst de vertaling gaf.

Het hoofdonderwerp van manuscript Hs. 547 is zwangerschap en geboorte. Halbertsma beweert dat de Friezen alles altijd bij de naam noemen, met als enige uitzondering dingen die een kuis publiek zouden kunnen beledigen. De Friese taal draagt volgens hem de onmiskenbare sporen van een voorouderlijke kuisheid en terughoudendheid in alles wat met de menselijke voortplanting te maken heeft. Als voorbeeld noemt hij de uitdrukking *hja mat nei de wâlden*⁹, ('ze moet naar de wouden'), waarmee wordt aangegeven dat een vrouw zwanger is.

We moeten weten, zegt Halbertsma,

dat de wouden de eerste tempelen waren der Germanen. Tacitus en alle de oude schrijvers, die hem gevolgd zijn, getuigen het. Onze majestueuze en plechtige Gothische kerken zijn niet anders dan eene groteske ontwikkeling van het denkbeeld van een oud en booggewelfd eiken woud' [...]. Aan het denkbeeld van woud hechte zich dus niet alleen alles wat heilig en geheimzinnig was, maar ook de scheppende kracht der godheid, die bij de geboorte van den mensch voorzat. Wanneer wij nu in aanmerking nemen de diepe geheimhouding, waarmede alle minnehandel en trouwbeloften, maar inzonderheid zwangerschap en verlossing bij het Friesche en Engelsche volk behandeld wierd, dan zal het ons niet bevreemden, dat zij de laatste uitkomst van dit alles als een reis naar de wouden voorstelden' (Halbertsma ca. 1853:133).

Zo geloven de Friesche kinderen, omdat 't hun voorgezegd wordt, dat moeder naar de wouden gaat, en dat zij, terwijl hopen kinderen haar uit de takken der bomen toeriepen: "Neem mij eerst, neem mij eerst", eindelijk het kleine zusje of broertje gekozen heeft, en daarmede is thuisgekomen. Als moeder van de reis teruggekeerd te bed gaat liggen, is het omdat ze naar het kind grijpen(de), dat haar van een tak in de armen sprong, zich een spijker in de voet had getrapt (Halbertsma ca. 1853: 134-135).

Halbertsma denkt dat dit verhaal en andere kinderverhalen niet anders dan oud en origineel kunnen zijn, simpelweg omdat de ideeën die erin naar voren komen in de taal zichtbaar zijn. En taal, anders dan de geschiedenis, vertelt altijd de waarheid (Halbertsma ca. 1853: 134-135).

Het verhaal over de wouden moet Halbertsma hebben aangesproken. Hij verwijst ernaar in een literaire publicatie¹⁰, en tenminste vijf keer in de twee manuscripten met taalmateriaal dat hij later gebruikte om het *Lexicon Frisicum* samen te stellen. In het *Lexicon Frisicum* zelf, vinden we het verhaal bijvoorbeeld s.v. *BÉAM* ('boom') en *bûmi* (Noordfries: 'bomen planten'), waar hij ook verwante voorbeelden uit de Nederlandse provincies Gelderland en Holland citeert:

BÉAM [...] *Bern ut 'e héage béam helje*, liberos arcessere ex alta arbore, liberos parere. Animadvertite inter Frisios late sparsam esse fabellam infantes provenire ex arbore concava (*di holle béam*) summæ antiquitatis et magnitudinis, quæ latebat in immensa sylva. [...].

bûmi, vb.a. F.b. pingere quid arbusculis. [...]. Confer *béam* (p. 204) et adde eis, quæ monui de superstitione infanti homines nasci ex arbore concava, inde pendere phrasin, *It wjif mat nei di*

⁹ Halbertsma's spelling is nogal los. Ik citeer zijn Fries zoals ik het gevonden heb.

¹⁰ 'Reinsk ... het ien fiere reis nei de wâlden dien om ien poppe to heljen. Dær sieten honderten fen poppen yn 'e bjemmen' (Halbertsma 1854: 387).

wâlden (mulieri eundum est in sylvas) mulier est gravida, parturit. Ipsa mater enim creditur cum obstetrice et nutrice in cymba per lacus navigare in sylvam, ubi infantes aviculorum instar assultim ludunt in ramis arboris antiquæ, omnes precibus certatim petentes a matre, ut eo amplectatur. Vide plura in voce *wâlden*. Gelri arborem hominum genitricem appellant *kinderboom*, *holle boom*, Hol. *holle boom*. Vide Langedijk, IV. 367.

Omdat kinderen uit de wouden worden gehaald, spreekt men in zuiver Fries niet van *bern krye* ('kinderen krijgen'), naar het Nederlandse *kinderen krijgen*, maar van *bern helje*, ('kinderen halen'). S.v. *bern-helje* vinden we die uitleg ook in *Lexicon Frisicum* terug:

[bern-helje](#), parere liberos; proprie petere, apportare liberos, scilicet e sylva, cujus arbores fabula infantilis perhibet in ramis ferre infantes quasi tot mala. [...].

In Hs. 543, *De zuidzijde van het kerkhof*, houdt Halbertsma zich bezig met het begrip bijgeloof, dat volgens hem bij de mens hoort:

Het bijgeloof is diep gegriffeld in het menschelijk hart. Zamenhangende met de behoefte van het hart naar een hogere hulp en de trek van den menschelijken geest naar het geheimzinnige, is zij bijkans onafscheidbaar van het godsdienstig gevoel, het welk een grondtrek van den mensch is en hem niet verlaat dan in staten, die door eene grote verbastering hunne ontbinding tegensnellen. Daarom heeft Göthe ook terecht aangemerkt: Het bijgeloof is den mensch eigen. Indien gij het geheel wilt verdrijven verbergt het zich in alle sluiphoecken om voor den dag te komen zo spoedig gij weg zijt. Ik voeg er bij dat het een kruid is -want onkruid durf ik in een volstrekten zin niet zeggen- waaraan gij gemakkelijk den stengel afmaait en verdel(g)t, maar den wortel laat zitten, waaruit telkens nieuwe planten weder uitspruiten. En indien wij nu eens de gezuiverde begrippen van Godsdienst de goede tarwe mogen noemen, zo zullen wij dit soort van onkruid nimmer met den wortel uitroeien, zonder het geloof aan wonderen en openbaring tevens uit te roeien. Het is de wijsbegeerte en het onderwijs bij duizenden geluk(t) alle bijgeloof uit te roeien, maar het geloof aan de openbaringen Gods is daar zodanig verzwakt, dat wij tusschen de keuze schijnen geplaatst te zijn om of de godsdienst met een inmengsel van bijgeloof te dulden, of alle bijgeloof met beschadiging van de wortel van de godsdienst zelven uit te roeien.

Aangezien Halbertsma bijgeloof als een essentieel onderdeel van religie, of misschien zelfs van het leven beschouwde, zal het geen verwondering wekken dat we in zijn woordenboek veel verwijzingen naar bijgeloof aantreffen. Een voorbeeld is ST. ANNA, ANNE, 'St. Anne':

ST. ANNA, ANNE, una ex Sanctis mulieribus, quas colit Ecclesia Romano-Catholica. Phrasis, Dær rint fen Sint Anna onder, Hol. Daar loopt van Sint Anne onder, præstigia mixta sunt seriis. Hæc phrasis ortum debet imagini ligneæ Sta Annæ, cujus ramenta vendebat piscator; hic metuens ne citius consumeretur ejus loco pergebat vendere superstitiosis ramenta e conto ligneo unci, quo imaginem e fundo aquæ tulerat. Sed longa est fabula, quam retulit Abr. Magyrus, Almanachs Heylingen. 1680. p. 189.

De Heilige Anna is een van de vrouwelijke heiligen die door de rooms-katholieke kerk worden vereerd. Halbertsma legt uit dat de uitdrukking 'Dær rint fen Sint Anna onder' ('daar loopt (zit) iets van Sint-Anna onder'), verwijst naar waanideeën die worden gecombineerd met waarheden. De uitdrukking moet zijn ontstaan naar aanleiding van een houten beeldje van Sint Anna, zegt hij, waarvan de schraapsels door een visser zijn verkocht. De visser vreesde dat, als hij dat bleef doen, er al snel niets meer van het beeldje over zou zijn. Daarom verkocht hij de bijgelovige mensen schraapsels van de houten steel waaraan de haak bevestigd was waarmee hij het beeldje van de bodem van het water naar boven had gehaald. Voor het hele verhaal verwijst hij naar een externe bron.

Het bijgeloof dat heksen (*thiansters*, *thsjoensters*), kippen eieren zonder schaal laten leggen omdat ze die schalen nodig hadden om erin over meren en zeeën te varen, wordt besproken s.v. *wyn'-aei* (windei)':

[wyn'-aei](#), idem quod Ang. *windegg*, an egg which has a soft skin instead of a shell. Halliwell. Ovum urinum, zephyricum. Male Johnsonus, "an egg not impregnated; an egg that does not contain the principles of life." - *Moike leit him nin wyn-aeien*, avuncula larga suis donis eum ponit in re lauta. - *Di thiansters (thsjoensters) meitse dat di hinnen wyn-aeien lidze*, sagæ amant vehi putaminibus ovorum loco cymbæ per lacus et maria, adeoque privant ova putaminibus, cum jam in gallinis formata, at nondum posita sunt. Superstitio quoque est sagas in ovorum putaminibus vehi super aquas; inde post prandium finitum pater familias ancillam jubebat, *Di aeyen goed toknetterje, heár!* intende ut rite perfringas ovorum putamina! *Beitskemoi foer yn ien aisdop oer 'e Wezer*, vetula Beitska in ovi putamine navigabat super Wesaram. Eadem plane superstitio regnabat inter Anglos, quibus solennis erat formula, *to break the eggshell after the meat is out*. Longe autem extra Germaniæ fines sparsa erat superstitio; Plinius enim, "Huc pertinet," inquit, "ovorum, ut exsorbuerit quisque, calices cochlearumque protinus frangi aut eadem cochlearibus perforari." Cum his conspirant quæ habet Delrio (Disquisit. Magicæ Lib. VI. c. 2. Sect. 1, quæst. 1) "Et is ova comederint eorum testas, non nisi ter cultro perfossas, in catinum projiciunt; timentes neglectum veneficiis nocendi occasionem præbere." Confer Brand, popular antiquities, ed. H. Ellis. 1849. III, 19. (col. 71).

Halbertsma merkt op dat het bijgeloof over eierschalen ook bij de Engelsen te vinden is. Maar niet alleen daar, we vinden het overal in het Germaanse gebied. Het is typerend voor Halbertsma om zich bewust te zijn van (inter)nationale folkloristische verbanden (Van der Molen 1969:262). Toch richtte hij zich in zijn publicaties en in zijn manuscripten vooral op de bijzondere relatie tussen Engeland en Friesland en tussen Engels en Fries. In zijn woordenboek wilde hij eigenlijk bewijzen dat het Fries de oorsprong van het Engels was. Het is dan ook zeker geen toeval dat hij aan het eind van het artikel verwijst naar [Brand-Ellis](#)¹¹, want hij ziet ook overeenkomsten in omgangsvormen en gebruiken tussen Friesland en Engeland. Hij erkent dat er in de laatste veertien eeuwen geen communicatie is geweest tussen de Friese plattelandsbevolking en die van Engeland. Als we echter zowel dezelfde taal als dezelfde gewoontes vinden, met uitzondering van de zendelingen van Rome, denkt Halbertsma dat we er zeker van kunnen zijn dat ze teruggaan tot de tijd dat de Engelsen en de Kustsaksen, zoals hij ze noemt, samen met de Friese kolonisten¹², Groot Brittannië veroverden (Halbertsma ca. 1853:134).

De Engelsen en de Friezen zijn al veertien eeuwen gescheiden, desondanks ontdekt Halbertsma veel meer tussen beide volken dan men volgens hem redelijkerwijs kon verwachten:

¹¹ Dit is één van de 32 verwijzingen naar Brand-Ellis, [Observations on popular antiquities](#) in het *Lexicon Frisicum*. Breuker (2017a) wijst op andere interessante niet-taalkundige bronnen waarin Halbertsma bewijzen vond voor zijn stelling dat het Engels zijn oorsprong vond in het Fries, namelijk J. Strutt's [Sports and pastimes of the people of England](#) (1801) and Cruikshank's *Comic Almanak* voor 1837, 'which listed popular pastimes that had, as Halbertsma noted, Frisian analogues. [...] Friesland and England had the most witches (*tjoensters*) and shared a number of cultural traditions and popular customs [...]'. Het *Lexicon Frisicum* bevat vier verwijzingen naar Strutt, en slechts één naar Cruikshank, allemaal nauwelijks relevant voor de relatie tussen Engeland en Friesland.

¹² Merk op dat het gebruik van het woord 'kolonisten', onderstreept waar de relatie tussen England en Friesland, tussen hun talen, en tussen hun gebruiken zijn oorsprong vindt.

Wat verder de kraamfeesten betreft, er is in het algemeen veel meer gelijkheid tusschen die der Friezen en Engelschen, dan men van twee broedervolken sinds meer dan 14 eeuwen van elkander gescheiden verwagten zoude. De vrouwen, die in Friesland op het grote kraambezoek komen, brengen de kraamvrouw krentebrood, beschuit, kandij, thee, coffi, fijne koek, en verder wat in de eeuw en streek waar men is voor lekker doorgaat. Ook in Engeland vind men bij die gelegenheid hopen tweebak, wafels, krentebrood (spiceloaf) en grote koeken door de kraambezoeksters aangevoerd, bij de welgezetenen uit gewoonte, bij de armen om hen bij die gelegenheid in den overvloed te zetten (Halbertsma ca. 1853: 142).

In het Lexicon Frisicum heb ik hier geen melding van gevonden.

Het is nog steeds gebruikelijk onder de Friezen dat degene naar wie het pasgeboren kind is vernoemd het kind een geboortelepel geeft. In Engeland, vertelt Halbertsma ons,

gaven de doopgetuigen voormaals vergulde zilveren lepels aan het kind. Men noemde ze Apostle spoons of Apostellepels, omdat de beeldjes der Apostelen op den top der stelen gegraveerd of gekapt waren. De rijken gaven het volle twaalfstal, de gewone burgers vier lepels en de mindere standen vergenoegden zich met slechts één te geven, die het beeld van den heilige vereerde, naar wien het kind genoemd was (Halbertsma ca. 1853: 143).

S.v. berthe-leppel, ('geboortelepel'), verwijst Halbertsma ook naar de Engelse 'Apostle-spoons', zij het minder uitgebreid dan in zijn manuscript.

[berthe-leppel](#), cg. F.u. geboorte-lepel, cg. cochleare argenteum datum infanti recens nato ab eo, cujus nomen ferebat. Manubrii extremitas erat ornata imagine apostoli vel Sancti, cujus nomen ceperat infans. Inter Anglos, quibus hic mos olim sacer habebatur, tale cochleare adeo apostle-spoon dicebatur. (Popular antiquities, Brand, Ellis. II. 83.) [...].

Naast bijgeloof, zwangerschap en geboorte laat het Lexicon Frisicum zien dat er nog veel meer folkloristische onderwerpen zijn waar Halbertsma blijkbaar in geïnteresseerd is. Daaronder zijn het huwelijk, de dood en de heksen.

We vinden een aantal gangbare opvattingen over de dood s.v. FAI:

[FAI, FAEI](#), adj. morti proximus specie bonæ valitudinis et salutis. [...]. Ex variis ominibus veteres portendebant lethalem exitum vel futuram securitatem hominis. Tutus erat, si adveniebat dum amici de eo confabulabantur; hi eum adhuc salutant verbis *Dou bisthe noch net fâi*, lupus in fabula; incolumis es. Surdum inopinata mors non manebat; *Dy doaf is is nat fâi*. Contra campanæ sonus tristis portendit mortem instantem hominis corpore sano; *Di klok liedt fâi*. Si canis nocte dieque latrat in vicinia domus ægroti, hic morti propinquus habetur. Superstitio eadem regnat inter Anglos. "If dogs houle in the night neer an house, where somebody is sick, 't is a signe of death." Brand, Ellis. III. 185. De Scotorum ominibus mortis futuræ consule Brand, popular antiquities, Ellis, III. 228. *Fâi teken*, omen lethale. Scoti *fye-token*, idem. *Some observing to an old woman, when in the 99th year of her age, that in the course of nature she could not long survive, "Aye!" Said the good old woman with pointed indignation, "What fye-token do you see about me?"* Brand, pop. Ant. Ellis, III. 228. *Hy is sa fâi as 'n lûs op 'e kaem*, in vitæ periculo versatur ut pediculus in pectine. - Omina sæpe signis contrariis homines decipere amabant. Infantem, qui formâ antecellebat omnes, morti invisum olim credebant vetulæ; ideo nutrices sollicitæ antiquitus faciem venustam conspuebant. - Si quis amicus, cui erat mens sana in corpore sano, amicum ex gravi morbo cubantem visitabat, timebant ne, dum hic reconvalescebat, ille moreretur. Inde proverbium tritum. *De siecke leijt op het bêd en de fajje giet er om oft stiet er foor*, Burm. 11. *De sike op it bœd ind di fâye er foar*, F.o. *De kranke ligt to bedde un de fege sit d'r feur*, ægrotus cubat in lecto, morti

propinquus assidet lecto. Hæc religio alte radices figerat in omnibus Frisiæ cognatis gentibus, præsertim Scandinaviæ, ex. gr. Suethis, Prov. *Ofra sitter fege wid them sjukas sæng, sæpe ægrotantis lecto assidet morti proximus, Ihre, feg.* I. 459.

Het bijvoeglijk naamwoord FAI betekent ‘zeer dicht bij de dood, terwijl iemand gezond en wel lijkt te zijn’. De Friezen van vroeger voorspelden uit verschillende tekens dat er iemand zou sterven of ongedeerd zou blijven. Je was veilig als je ergens kwam terwijl anderen over je spraken. Een dove wacht geen onvoorziene dood. Treurig klokgelui voorspelt de plotselinge dood van een gezond persoon. Wanneer een hond ‘s nachts en overdag in de buurt van het huis van een zieke blaft, wordt aangenomen dat die dicht bij de dood is. Halbertsma vond hetzelfde bijgeloof bij de Engelsen: “*If dogs houles in the night neer an house, where somebody is sick, ‘t is a signe of death.*” Zijn bron is Brand-Ellis, naar wie hij ook verwijst voor voorspellingen van een naderende dood in Schotland. Hij vergelijkt het Friese *fâi teken*, ‘een dodelijk voorteken’, met het Schotse *fye-token*. Men wilde slechte voortekenen om de tuin leiden met tegengestelde tekens. Zo geloofden oude vrouwen dat een kind dat zoveel mooier was dan alle anderen, gehaat werd door de dood. Daarom spuwden de bezorgde voedsters op het mooie gezichtje. Toen een vriend, die gezond was van geest en lichaam, een andere vriend bezocht die ernstig ziek in bed lag, vreesden de mensen dat hij zou sterven terwijl zijn zieke vriend herstellende was. Vandaar het gangbare spreekwoord *de siecke leijt op het bêd en de faije giet er om oft stiet er foor* (‘de zieke ligt in bed, maar de persoon die dichtbij de dood is, staat ervoor’). Halbertsma beweert dat dit geloof diep geworteld is in alle volkeren die verwant zijn aan de Friezen, vooral in Scandinavië.

S.v. *faentsje* (‘kleine vlag’) gooit Halbertsma zijn netten nog verder uit:

[faentsje](#), n. vexillum parvum. [...]. Vexillum Frisiæ olim notabant septem foliis nymphæ F. pompebledden, quæ repræsentabant septem Zelanden, agros maritimos, in quos Frisiam dispertiebant. Hæc planta quaquaversum in lacubus et aquis pluviatilibus Frisiæ nostræ læte floret. Radices agit in fundo, unde scapus ascendit donec se emergens aquæ supernatat ibique lata folia (pompebledden) et flores splendidos, sive albos, sive flavos [...] expandit. Similis huic nymphæ est lotus Ægyptiaca, imago symbolica incubationis et creationis mundi ex aqua. [...].

Ex Aegypto evanuit, crescit vero et luxuriat incomparabili pulchritudine in aquis pluviatilibus Indiæ, ubi Budhistis est imago symbolica dei intaminati. Aquam habebant symbolum seductionis et feminæ, et ut nymphæa lotus supernatat aquam madore intacta, sic deus se commoveri non sinit illecebris et voluptate. Hinc est quod Budhistæ repræsentant deum ut adolescentem sedentem in flore et foliis loti natantis. [...]. Dum Germani ex India migrabant in Europam, hanc religionem secum tulisse videntur; certe ejus vestigia restabant apud veteres Frisios, qui hanc plantam verecunde et non sine quodam timore arcano tangebant. Dum nos pueri per hos flores naviculabamur, nemo nostrum eos decerpere audebat; communis enim superstitio inter nos ferebat, temerarium, qui hunc florem manu tenens caderet, protinus morbo comitali corripui vel mori. F. pompebledden, folia nymphææ, proprie folia dejicientia, prosternantia.

De zeven waterleliebladeren, (*pompebledden*), in de Friese vlag inspireerden Halbertsma tot het schrijven van een korte verhandeling over de waterlelie, een vaak voorkomende plant in het waterrijke Friesland. Hij heeft brede bladeren (de *pompebledden*) en prachtige bloemen, die op het wateroppervlak drijven. Hij vergelijkt de waterlelie met de Egyptische lotus, een symbool voor de schepping van de wereld uit het water. De lotus verdween in Egypte, maar hij groeit en gedijt in het regenachtige water van India, waar hij voor boeddhisten een symbool is van Gods zuiverheid. Ze beschouwen het water als een symbool van verleiding en de vrouw, en net zoals de “nymphæa lotus” met een onverstoorbare vochtigheid op het water

drijft, zo laat de god zich niet door verleidingen en lusten beïnvloeden. Daarom presenteren de boeddhisten de god als een jongeman die op de bloem en het blad van de drijvende waterlelie zit. Toen de Germanen uit India naar Europa trokken, lijken ze dit geloof met zich mee te hebben gebracht, zegt Halbertsma. Daarvan zijn zeker sporen achtergebleven bij de oude Friezen, die deze plant met respect en niet zonder een zeker heilig ontzag hebben aangeraakt. Dit doet Halbertsma denken aan de tijd dat hij als jongen met zijn vrienden tussen de waterlelies voer. Geen van hen durfde ze te plukken, vanwege een algemeen bijgeloof dat zei dat de roekeloze die zou vallen, terwijl hij een waterlelie in zijn hand had, onmiddellijk zou sterven door een epileptische aanval.¹³

Conclusie

Uit Halbertsma's wetenschappelijke productie blijkt niet direct een grote belangstelling voor folklore, maar dat blijkt wel uit zijn literaire werk en zijn woordenboek. Het *Lexicon Frisicum* is door zijn encyclopedische karakter een uitstekend vehikel om de folklore de aandacht te geven die ze volgens het negentiende-eeuwse romantische wetenschappelijke paradigma verdient. In het *Lexicon Frisicum* toont Halbertsma zich een waardig lid van de negentiende-eeuwse gemeenschap van breed georiënteerde geleerden. Hij hield zich niet alleen bezig met taal, maar legde ook een grote verscheidenheid aan folklore en historische en andere niet-taalkundige onderwerpen vast. Door de Friese volkscultuur vast te leggen en door te geven heeft het *Lexicon Frisicum* een belangrijke bijdrage geleverd aan het Friese culturele nationalisme. Breuker (2017c) schrijft dat '[u]ntil his death, Halbertsma remained convinced of the pagan, ancient-Germanic origins of much of what remained in language and popular life of Frisians and Englishmen.' We hebben gezien dat het *Lexicon Frisicum* geenszins in tegenspraak is met Breukers bewering. Van der Molen (1969:257) beschouwt Halbertsma als een folklorist *avant la lettre*. Hoewel we niet veel complete studies hebben en ondanks het feit dat het materiaal over allerlei bronnen verspreid is, vindt Van der Molen dat we Halbertsma mogen en moeten eren als een van de eerste, zo niet de eerste, Friese folklorist, die bovendien belangrijk is geweest voor andere Nederlandse regio's, als een trouwe, ijverige en nauwkeurige veldwerker (Van der Molen 1969:263).

Literatuur

Breuker, Philippus (2017a)

"Manners and customs: Frisian", *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, ed. Joep Leerssen (electronic version; Amsterdam: Study Platform on Interlocking Nationalisms, www.romanticnationalism.net), article version 1.1.1.2/a, last changed 25-05-2017, geraadpleegd op 28-06-2017.

Breuker, Philippus (2017b)

"Frisian historical fiction", *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, ed. Joep Leerssen (electronic version; Amsterdam: Study Platform on Interlocking Nationalisms, www.romanticnationalism.net), article version 1.1.1.4/a, last changed 27-06-2017, geraadpleegd op 28-06-2017.

Breuker, Philippus, (2017c)

"Mythology: Frisian", *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, ed. Joep Leerssen (electronic version; Amsterdam: Study Platform on Interlocking

¹³ Dit wordt ook beschreven in een voetnoot in Halbertsma's boek over het boeddhisme (Halbertsma 1843:10). Ter Haar (2019:42) karakteriseert die publicatie als 'vooral een persoonlijk pamflet waarin de schrijver het boeddhisme (de oosterse lotus) probeert te verbinden met zijn doopsgezinde achtergrond en de Friese cultuur (het Friese plompenblad).'

- Nationalisms, www.romanticnationalism.net), article version 1.1.1.1/a, last changed 25-05-2017, geraadpleegd op 28-06-2017.
- Duijff, Pieter (2010)
 ‘The Language Norm in a Century of Frisian Dictionaries’ In Anne Dykstra en Tanneke Schoonheim (red.), [Proceedings of the 14th EURALEX International Congress](#). 1471-1484.
- Dykstra, Anne (2010)
 ‘Joost Halbertsma, Latin and the Lexicon Frisicum’, in: John Considine (red.), *Adventuring in Dictionaries. New Studies in the History of Lexicography*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, pp. 238-255.
- Dykstra, Anne (2011)
[J.H. Halbertsma als lexicograaf: studies over het Lexicon Frisicum \(1872\)](#). Ljouwert (Leeuwarden) Afûk.
- Dykstra, Anne (te verschijnen)
 ‘Superstition is deeply imprinted in the human heart. Folklore in the *Lexicon Frisicum*’, in: Jonathan Roper (red.), *Laography and Lexicography: Studies of Dictionaries as Sources of Folklore Data*.
- Haar, B.J. ter, ‘Oosterse lotus en Fries pompenblad: boeddhisme in het veld’, in: Ter Haar et al (2019).
- Haar, B.J. ter, T.H.F. Halbertsma and A. de Jong (2019)
De predikant en de Boeddha. Beschouwingen bij de heruitgave van Joost Halbertsma’s ‘Het buddhisme en zijn stichter’ uit 1843.
- Halbertsma, J. H. (ca. 1843 and later)
De zuidkant van het kerkhof. Manuscript Tresoar Hs. 543. Gepubliceerd in J.J. Kalma, “*Kent Gij Halbertsma van Deventer?*” Drachten, 68-92.
- Halbertsma, J. H. (ca. 1853)
De wouden. Manuscript Tresoar Hs. 547. Gepubliceerd in J.J. Kalma, “*Kent Gij Halbertsma van Deventer?*” Drachten, 133-148.
- Halbertsma, Justus [= Joost Hiddes] (1872)
[Lexicon Frisicum](#). A - Feer. Composuit Justus Halbertsma Hiddonis filius. Post auctoris mortem edidit et indices adiecit Tiallingius Halbertsma Justi filius. Deventer: De Lange. [in 1874 en 1876 ook gepubliceerd door Martinus Nijhoff te Den Haag].
- Jongsma, P.A. (1933)
Dr. J.H. Halbertsma. Een bijdrage tot de kennis van zijn persoon, zijn denkbeelden en zijn arbeid, [diss.Universiteit van Amsterdam]. Sneek.
- Leerssen, Joep (1999)
Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets. Amsterdam University Press.
- Leerssen, Joep (2017)
 “Language interest: Europe - Introductory survey essay”, *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, ed. Joep Leerssen (electronic version; Amsterdam: Study Platform on Interlocking Nationalisms, www.romanticnationalism.net), article version 1.1.1.1/a, last changed 06-08-2017, geraadpleegd op 22-08-2017.
- Mohnike, Thomas (2017)
 ‘Frédéric-Guillaume, or Friedrich Wilhelm, Bergmann and the Birth of Scandinavian Studies in France Out of the Spirit of Comparative Philology’, in: Grage, Joachim and Thomas Mohnike (red.), *Geographies of Knowledge and Imagination in 19th Century Philological Research on Northern Europe*. Cambridge Scholars Publishing. 139-158.
- Molen, S.J. van der (1969)

- ‘Halbertsma as folkskundige’, in: *Joast Hiddes Halbertsma 1789-1869. Brekker en bouwer*. Drachten, 257-263.
- Netzer, Katinka, 2017.
 “Language interest : German”, *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, ed. Joep Leerssen (electronic version; Amsterdam: Study Platform on Interlocking Nationalisms, www.romanticnationalism.net), article version 1.1.1.3/a, last changed 20-05-2017, geraadpleegd op 22-08-2017.
- Shippey, Tom (2005)
 ‘A Revolution Reconsidered: Mythography and Mythology in the Nineteenth Century’, in: Tom Shippey (red.), *The Shadow-Walkers: Jacob Grimm’s Mythology of the Monstrous*. Turnhout: Brepols. 1-28.
- Sijs, Nicoline van der, 2017.
 “Language interest : Dutch”, *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, ed. Joep Leerssen (electronic version; Amsterdam: Study Platform on Interlocking Nationalisms, www.romanticnationalism.net), article version 1.1.1.4/a, last changed 16-05-2017, geraadpleegd op 22-08-2017.